

*Ярослав Потапенко
(Переяслав-Хмельницький)*

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ «НОВОЇ ТІЛЕСНОСТІ» В МАНІПУЛЯТИВНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

У статті розглядаються особливості конструювання «нової тілесності» в маніпулятивно-пропагандистських дискурсах тоталітарного режиму в СРСР у 1930-ті рр. Особлива увага приділяється практикам репрезентації владної «політики тіла» в соціокультурному просторі тоталітарної держави.

Ключові слова: політика тіла, тоталітаризм, тілесність, історичні репрезентації, дискурс.

В царині суспільствознавчих наукових дисциплін у сучасній Україні особливого значення набувають дослідження, пов'язані з осмисленням теоретичної, ментально-світоглядної, соціокультурної і суспільно-політичної спадщини тоталітаризму, – адже суспільно-інтелектуальний простір незалежної держави багатьма фахівцями кваліфікується як посттоталітарний, постгеноцидний і постколоніальний. Подібними міркуваннями й зумовлена актуальність обраної для дослідження теми, як і методологічна переконаність розглядати вітчизняну історію ХХ ст. через призму постколоніальних і пострадянських (посттоталітарних) студій, психоісторії, нової політичної історії та історії тіла.

Останній напрямок історичної науки остаточно сформувався й інституційно оформився у 1990-х рр. Так, у 1989 р. вийшов друком трьохтомник за редакцією Майкла Фехера «Фрагменти до історії людського тіла», в 1991 р. – ґрунтовна монографія «Тіло: соціальний процес і культурна теорія» (за редакцією визнаних фахівців М. Фізерстоуна, М. Хепворта і Б. Тернера). З 1997 р. щоквартально видається часопис «Body and Society». В 1999 р. Марк Дженнер мав усі підстави стверджувати: тіло стало новим структурним принципом у межах англо-американської інтелектуальної традиції [1, с. 143]. Вже два роки по тому Рой Портер переконливо доводив, що історія тіла є «історіографічною стравою дня» [13, с. 289]. Доволі промовистим підтвердженням цих слів стала публікація у 2003 р. книги одного з найбільш авторитетних істориків сучасності Жака Ле Гоффа (у співавторстві з Ніколя Трюоном) «Історія тіла в середньовіччі». Репрезентуючи тіло в якості головного об'єкту середньовічних дискусій і конфліктів, протирічного та неоднозначного, вчений зробив висновок: «Тіло має свою історію. Тіло несе в собі нашу історію» [8, с. 174]. Взагалі, сучасний історичний дискурс вже неможливо уявити без проблематизації категорій тіла, тілесності й сексуальності, – тому цілковито виправданим і актуальним вважаємо підхід до наукового аналізу історичних наслідків тоталітаризму через призму соматичної та психосоматичної проблематики.

Мета дослідження полягає у виявленні специфіки репрезентації «політики тіла» в тоталітарних дискурсах, котрі функціонували в суспільно-політичному й соціокультурному житті СРСР у період правління Й.Сталіна.

Комплексний науковий аналіз тоталітаризму не лише як політичного режиму, але і як світогляду, способу життя, мислення і переживання, здатного проникати у всі сфери людського й суспільного буття, – знаходимо у працях Х. Арендт, Ж. Ніва, М. Рикліна, М. Ямпольського, М. Епштейна, К. Зонтгаймера, В. Віпермана, Й. Баберовскі, Н. Козлової.

Проте спроба інтегративно залучити теоретичні та практичні напрацювання історії тіла до політичної історії тоталітаризму здійснюється у вітчизняній історіографії чи не вперше (окремо слід відзначити роботу історика філософії О. Гомілко, яка приділила серйозну увагу проблемі десоматизації «тоталітарної людини» [3]).

Тоталітарна влада в СРСР утвердилася внаслідок масштабної гуманітарної катастрофи, якою стала Російська революція 1917 р., започаткувавши не лише знищення моралі, етики,

суспільно-політичних основ і соціокультурних засад «старого режиму», але й фізичну ліквідацію цілих суспільних верств, класів, професійних категорій, яких Ленін у 1917 р. означив «колишніми людьми». Тоталітарна влада стала можлива саме завдяки абсолютизації тотальних репресій, що призвели до винищення генофонду росіян і українців, системній деструкції усіх усталених форм і сфер життєдіяльності. За словами Джефрі Коскі, тоталізація передбачає не припинення чвар у соціумі, а систематичне виключення «інших» (або постійний контроль над ними) – тих, хто відмовляється примиритися з «цілим» [7, с. 435].

Не викликає сумнівів теза: під впливом «історичних травм», «біфуркаційних розривів», втрати культурної ідентичності (таких, як масовий терор, війна, революція, геноцид тощо) тілесність нації деформується, а стабільна структура соціуму зазнає кардинальних трансформацій, втрачає здатність до адекватного саморегулювання й набуває схильності до випадкових, нелінійних і хаотично-деструктивних змін (мутації). В подібній ситуації системна криза (політична, соціальна, економічна, світоглядна) у свідомості населення набуває системного характеру, формує відчуття перемоги «абсолютного зла» та психологію жертви.

Тілесність «тоталітарної людини» реконструюється під впливом мілітарно-агресивних, ксенофобськи зорієнтованих проти всього «чужого» типів, образів та ідеологем. Тілесні аномалії дискримінуються, а будь-які вияви «нетиповості» репресивно придушуються, здебільшого через практики «колективного осуду». Розпад і деструкція, спричинені колективною соціальною тривогою, завжди відображаються і на тілесному рівні: тіло індивіда у просторі тоталітарної держави пригнічується й упокорюється «колективним тілом» – офіційно толерованими стратегіями візуальної репрезентації особистості в соціальному просторі. Владні дискурси «корелюють» тілесність, виступають вагомими маркерами її соціалізації, аксіологізації та трансформації, відповідно до бажаної для влади «норми».

Вищезначену ситуацію спостерігаємо і в Україні 1932-1933 рр., коли Й. Сталін, «цементуючи» тоталітарну модель і маючи на меті знищити українську націю «як політичний чинник і соціальний організм» (за словами Дж. Мейса), розгорнув війну з українським селянством, що було соціальною опорою національно-державного організму (за Є. Захаровим). Запровадження в Україні «нового кріпосного права» шляхом політичного терору голодом проти «внутрішніх класових ворогів» і «дармоїдів» (голод, на думку М. Елмана, став «дешевим замінником» масових депортацій), – призвело до системної деструкції українського соціуму на всіх рівнях і у всіх сферах життєдіяльності.

Дж. Мейс виводив усі патології українського суспільства – економічні, соціальні, політичні – саме від подій 1932-1933 рр. Терор голодом не лише забрав життя мільйонів, але й боляче травмував тих, хто вижив: скалічив їх психологічно, відбив бажання до будь-якої громадської чи політичної активності всепоглинаючим страхом перед владою, прищепив комплекс меншовартості цілим поколінням. Сюди ж варто долучити втрату ідентичності та спільних цінностей, розрив поступовості в культурному й інтелектуальному розвитку, занепад таких онтологічних категорій як час, об'єктивність, правда, добро і зло, моральність, віра, гідність, історична пам'ять, і, як наслідок, – витворення нового типу людини – «сталіноїда» (термін Ж. Ніва), патологічно байдужого до долі нації, брутально-агресивного й морально непевного, охопленого пристрасстю до викриття «ворогів народу», аби порятувати власне життя.

Є всі підстави говорити про конструювання « нової тілесності » в дискурсі тоталітаризму, проте дослідженню цієї проблеми в сучасній історіографії приділено не виправдано мало уваги. Візуальні репрезентації «бажаних» і толерованих владою (ідеологічно легітимізованих) тілесних образів ставали ефективним інструментом політичної пропаганди, в них закладалася досить потужна ідеологічна складова. Окремі з цих образів, позірно «нейтральні» в сенсі політичному, виконували функцію семантичної легітимізації тоталітарного режиму, ставали символами його «гуманності» й невмирущості.

Наприклад, образ жінки з дитиною (алегорична паралель з іконічним сюжетом «Богоматір з Немовлям»), досить активно тиражований офіційною радянською пропагандою, був символом миру, щасливого життя в достатку у «Країні Рад». На жінку покладалася відповідальність за підтримку рівня народжуваності, високі показники якого мали стати додатковим аргументом

переваги соціалізму над капіталізмом. Ще в 1920-х рр. посилено контроль над материнством, котре було піддане інтенсивній медикалізації і функціонувало «в дискурсі гігієни» [5, с. 88].

Взагалі, репрезентації тілесно-візуальних образів у сфері пропаганди тоталітарного режиму виступали одним із ключових елементів владного дискурсу, який не стільки «відображав», скільки нав'язливо формував уявлення про тіло «радянської людини» (й підпорядковував громадян цим уявленням із метою контролю). Тому надзвичайно важливим завданням для усвідомлення історичної специфіки й репресивних практик тоталітарного режиму в СРСР вважаємо аналіз тілесних образів тоталітарного дискурсу, що допомагає зрозуміти загальну «політику» і картину ідеологічних репрезентацій (те, як влада виявляла себе стосовно жіночого, чоловічого, етнічного, девіантного тіла і як вона позиціонувала себе відносно них) [2, с. 113].

Важливість для режиму контролю над тілесними практиками й антропометричними процедурами засвідчує той факт, що на початку 1930-х рр. в СРСР створено єдину систему параметрів для вимірів тіла, на підставі яких «соціальні гігієністи» виявляли ключові характеристики соціальних типажів, вплив середовища й умов праці на фізичні характеристики людини. Як стверджує Г. Орлова, практикувалися виміри тіла з використанням від трьох до шістнадцяти параметрів, але не для вироблення єдиного стандарту, а певних локальних норм, що варіювалися залежно від приналежності до певної соціальної групи. В 1930-ті рр. антропологічні виміри виконували потрібну функцію: ілюстрували досягнення влади у справі поліпшення побуту трудящих; реалізовували завдання державного контролю над тілами й моделювання офіційного образу реальності; пропонували нову стратегію самоусвідомлення і саморепрезентації радянської людини [11].

Фахівці з антропометрії – соціальні гігієністи – розглядали тіло як пластично-змінне під впливами навколишнього природного й соціального середовища. Так, зокрема, А. Залкінд ще в 1927 р. писав: «Фізіологія людини вступила у смугу глибокої кризи не лише як фізіологія певного єдиного виду... сам вид розколовся під впливом соціально-дезорганізуючого способу використання ним його ж виробничих сил. Людство різко розкололося на класи, психофізіологія яких, відповідно до умов їхнього виробничо-суспільного буття, набула цілком своєрідного, специфічного характеру. Коли уважно зайнятися зараз вивченням об'єму грудної клітки, м'язової сили, зірковості, кров'яного тиску та ін. в різних соціальних прошарків людства, ми отримуємо найразючіші відмінності... Оформилась не тільки класова свідомість, але й особлива класова фізіологія» [11, с. 265]. Отже, виявити «класового ворога» можна й за фізіологічними показниками, як можна регулювати соціально-гігієнічне конструювання «правильних» тіл представників «прогресивних» класів.

Так, доволі поширеним сюжетом (пропагандистськи навантаженим) було зображення гарних і здорових дітей, – символ щасливого життя з акцентом на ролі державної опіки, котра гарантувала обіцяне ще в 1917 р. «щасливе майбутнє». Здорові й міцні тіла «добропорядних» радянських громадян, дисциплінованих і працьовитих, мали засвідчувати гуманність режиму, соціальну справедливість і правильність «комуністичного шляху». Дуже часто м'язисте тіло робітника на фото, плакатах, кінохроніках позиціонувалося у нерозривній єдності з машиною, агрегатом, а тіло військового – з танком чи літаком. Ці «механічні підсилювачі» та «нова броня» символічно поширювали тіло у простір, захищали його (але в той же час були засобами контролю!), робили невразливим для ворогів внутрішніх і зовнішніх. Нова «соціалістична тілесність» виводилася у новий вимір: обіцяла перемогу над хворобами і смертю, символізувала торжество «нової» людини над природою і переваги соціалістичного ладу над «загниваючим» капіталістичним Заходом [2, с. 117]. Увага до тілесно-візуальних образів, продукованих пропагандистською системою тоталітарного режиму, вмотивована тією обставиною, що в сучасній соціогуманітаристиці на зміну «лінгвістичному повороту» прийшов «візуальний поворот», пов'язаний з посиленням інтересу до вивчення повсякденності й візуальної культури в широкому сенсі. У цій епістемологічній моделі візуальність розуміється не як другорядний, а як базовий модус функціонування культури, загальний принцип структурування суспільних відносин (за словами Б. Маркова, питання образу – одне з вирішальних в історії західної цивілізації).

В розрізі візуальних репрезентацій тоталітарного дискурсу пропаганди тіло розглядалося

і як важливий ресурс для створення і відображення «правильного» соціального статусу та гіпертрофованої маскулінності його власника, незалежно від статі. Однією з головних причин, що призводять до руйнації соціальних зв'язків у суспільстві та виникнення суперечностей між тілесністю й соціальністю, Н. Медведева називає порушення структури традиційно сформованих гендерних відносин [10, с. 8]. Подібну ситуацію спостерігаємо і в СРСР 1930-х рр.: стимульований більшовицькою ідеологією перегляд жінками сутнісних параметрів власної гендерної ідентичності, спричиняв те, що статеві відмінності переставали бути способом вираження останньої. Це тягло за собою дисгармонію у взаєминах між статями, втрату морально-духовної та соціокультурної рівноваги, нагнітання невротичних настроїв і екзальтовано-істеричних тенденцій. У такій моральній атмосфері значно легше маніпулювати людьми, провокувати конфлікти й організувати параноїдальний пошук «ворогів народу», «шпигунів» і «зрадників», навіть серед рідних і близьких. Така атмосфера інтенсивно прискорює крах соціальних зв'язків і невротичну потребу шукати захисту від соціального й екзистенційного хаосу в особі «мудрого вождя» (як символічного замітника архетипу Батька з точки зору психоаналізу).

Тоталітарне минуле втягує сучасність у свою порожнечу, коли «мертві висмоктали наше останнє бажання культури, закону і порядку» (за Ж. Бодріаром), а культурно-мистецьке життя – справжнє, не сфальшоване ідеологією – пронизує потужний струмінь катастрофізму, «монструозність» масової радянської свідомості [4, с. 19, 122]. Тоталітарна мова радянського офіціозу, ґрунтована на клішованих міфологемах, ідеологемах і символах-симулякрах, деформувала не лише свідомість окупованої і колонізованої нації українців, – екзистенційному руйнуванню піддавалося й «тіло нації» та тілесність окремого індивіда.

Тіло індивіда у просторі тоталітарної держави семантично спустошується, робиться нечутливим до національного етосу й перетворюється на резонатора, віддзеркалення ідеологічно толерованих тілесних практик і «технік тіла». Формується система бездуховного та «безтілесного» комуністичного кітчу, в якому панує «колективне тіло» тотальної радянської людини [4, с. 129], агресивно зорієнтованої відносно всього зовнішнього («нерадянського» світу) й позбавленої сексу (принаймні, в офіційному дискурсі). Деперсоналізація особистості проявляється і на тілесному рівні: з'являється мода на шаблонно-правильні «ікони» радянського стилю життя.

Тоталітаризм здійснює експансію на людську тілесність, підпорядковує її власній волі, як і політичні інституції чи моральні й художні цінності, за словами О. Гомілко. Тоталітарно упокорена людина «тілесно віддана у повне розпорядження держави», не належить собі, її плоть жодним чином не захищена від державної сваволі, стає «посередником», через якого влада реалізує абсолютний контроль над особистістю, аж до повної її деструкції. Шлях до утвердження тотальної влади лежить у площині подолання окремішності тіл підданих, їх «колективізації» до рівня суцільної маси, «колективного тіла», завжди лояльного до режиму й готового до відмови від власного «я». Тоталітарна людина, підсумовує дослідниця, є десоматизованою істотою, оскільки, фактично, позбавлена свого невідчужуваного тіла [3, с. 213-215] (за «першим покликом партії» мусить віддати його «заради боротьби за світле майбутнє»).

По-суті, вся стилістика і прагматика соцреалізму російсько-імперського штибу базувалася на культивуванні масової посередності, позірно впевненої в собі, проте хворобливо підозрілої до всього, що не є санкціонованим владою (звичка дивитися на людей з перспективи того, чи є вони переслідуваними, чи ні [6, с. 318]). В подібній атмосфері індивіда легко перетворити спочатку на донощика, а згодом – на співучасника репресій, збудити в ньому імпульс до вбивства, а далі – моральне відчуття провини за скоєне, докори сумніння та саморуйнівні імпульси. Таким індивідом, знеособленим і морально спустошеним, дуже легко керувати – саморуйнування стає звичайним способом життя («руйнуючи себе, індивід живе», за словами І. Смірнова). Цей індивід, «екстравертований мазохіст», світоглядно змаргіналізований та десоціалізований, створює подібну до його власного психотипу «мазохістську соціальність, середовище сталінізму, потребу в домінантному авторитеті» [14, с. 260, 290].

М. Попович проводить чіткі паралелі між тоталітарними режимами Гітлерівського та Сталінського зразків і доводить, що деперсоналізація особи була свідомо поставленою цілком в обох випадках. Метою репресій, окрім боротьби з реальною й уявною опозицією, було

перетворення всього суспільства на безлику масу («колективне тіло»), позбавлену індивідуальності й нездатну на самостійні рішення, а також поширення атмосфери тривоги і депресії, яка паралізувала життя великих мас. Єдиним способом звільнитися від цієї депресії залишалося приєднатися до «масового ентузіазму», включення у натовп фанатичних прихильників «вождя». Таким чином, тоталітарна влада здійснювала цілеспрямовану руйнацію базової моральної і правової структури соціуму, системи «вибір – відповідальність» («Система перетворюється на абсурд, де покарання існує, але невідомо за що; вивищення може бути таким самим необґрунтованим як і винищення») [12, с. 158-160].

Тоталітарна влада утверджувалася в суспільстві, системно руйнуючи й маргіналізуючи його, завдяки збільшенню масштабів насильства, розширення насильства на нові суспільні кола. За своєю суттю це було з боку влади «легітимацією страхом», зламом структурних досягнень людської цивілізації, вироблених століттями розвитку («провалля в доцивілізаційні форми», за М. Поповичем) [12, с. 160]. З точки зору соціальної антропології масові репресії можуть розглядатися у якості символічного колективного жертвоприношення як архаїчно-варварського засобу соціального єднання і порятунку від «космічного хаосу» (всі учасники ритуалу – співучасники, пов'язані круговою порукою). Влада, котра тримається на насильстві, може сприйматися як потрібна для всіх, але вона все ж лишається «насильством для кожного» [12, с. 115].

Вищевказані міркування підтверджують тезу про те, що в умовах панування тоталітарної системи відбувається системна деструкція людини як цілісного тілесно-соціального утворення, зумовлена, насамперед, зневагою до індивідуальності, її прав і свобод, запереченням самодостатньої цінності окремого людського життя (ґрунтовані на культивуванні всездозволеності, безконтрольності, необмеженості й абсолютної правоти влади «вождя»).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Jenner M. Body, Image, Text in Early Modern Europe / I.M. Jenner // *Social History of Medicine*. – № 12. – 1999. – pp. 143-154.
2. Викулина Е.И. Конструирование новой телесности: медицинализация и забота о себе в годы «оттепели» / Е.И. Викулина / *СОЦИС*. – № 9. – 2010. – С. 113-119.
3. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі / О. Гомілко. – К.: Наукова думка, 2001. – 340 с.
4. Гундорова Т. Постчорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Т. Гундорова. – К.: Критика, 2005. – 264 с.
5. Гусарова К. Мода и социализм: симбиоз или параллельные миры? / Ксения Гусарова // *Новое литературное обозрение*. – № 87. – 2007. – С. 82-84.
6. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури / Н. Зборовська. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
7. Коскі Дж. Тоталізація / Джефрі Коскі / *Енциклопедія постмодернізму*; [за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора]. – К.: Основи, 2003. – С. 434-435.
8. Ле Гофф Ж. История тела в средние века / Ж. Ле Гофф, Н. Трюон. – М.: Текст, 2008. – 189 с.
9. Ловцова Н.И. Демографическая проблема: кто виноват и что делать? / Н.И. Ловцова, Е.Р. Ярская-Смирнова // *Мир России*. – № 4. – 2005. – С. 78-104.
10. Медведева Н.С. Проблема співвідношення тілесності та соціальності в людині і суспільстві: автореферат дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Н.С. Медведева – К., 2005. – 32 с.
11. Орлова Г. Организм под надзором: тело в советском дискурсе о социальной гигиене (1920-е) / Г. Орлова // *Теория моды*. – № 3. – 2007. – С. 251-270.
12. Попович М. Бути людиною / М. Попович. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 223 с.
13. Портер Р. Переосмислена історія тіла. Нові перспективи історіописання / Р. Портер; За ред. П. Берка – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 285-317.
14. Смирнов И.П. Психодиахронология: Психоистория русской литературы от романтизма до наших дней / И.П. Смирнов. – М.: Новое литературное обозрение, 1994. – 456 с.

Потапенко Я. Особенности конструирования «новой телесности» в манипулятивно-пропагандистском дискурсе советского тоталитарного режима.

В статье рассматриваются особенности конструирования «новой телесности» в манипулятивно-пропагандистских дискурсах тоталитарного режима в СССР в 1930-е гг. Особенное внимание уделяется практикам репрезентации властной «политики тела» в социокультурном пространстве тоталитарного государства.

Ключевые слова: политика тела, тоталитаризм, телесность, исторические репрезентации, дискурс.

Potapenko Y. The feathures of construction of «new corporeality» in the manipulative and propagandistic discurse of soviet totalitarian regime.

The specifical features of construction of the “new bodiness” in manipulative and propagandist discourses of totalitarian regime in the USSR in 1930-th years are considered. The special attention are given to the practices of representation of commanding «politic of the body» in the social and cultural sphere of totalitarian state.

Key words: politic of the body, totalitarism, bodiness, historical representations, discourse.

Одержано 21.09.2012